

MÓRO CZ GÁBOR

Antiintellektualista eszmei tendenciák Szomory A tudósok című regényében

Adva van egy 19. század végi regény, amelyet teljes terjedelmében valószínűleg senki sem ismer. Amelyből nyolc fejezet jelent meg folytatásokban egy ma már sajtótörténészek által is keveset emlegetett „progresszív” világnézeti tendenciájú lapban, az Életben. E műnek valaha még létezett további öt fejezete – de közülük csak kettő lelhető fel a szerző kéziratosa hagyatékában, s ebből a kettőből is csupán egy maradt fenn olvasható állapotban.¹

Ez a hányatott sorsú, titokzatos regény nem más, mint a fiatal Szomory Dezső *A tudósok* című 1894-es alkotása. Kötetben sohasem látott napvilágot, bár tervezték a megjelentetését, s fennmaradt a soha ki nem adott könyv címlapterve (a szerzőről szóló monográfia közli is a fotóját²).

A tizenhárom fejezetes verziót feltételezhetően senki sem olvasta (vagy csak Szomory kiadója, pontosabban: kiadó-jelöltje), de a nyolc fejezetes változatot is kevesen. Ez utóbbi egyébként lezárt egységként is felfogható; egyáltalán nem tűnik befejezetlennek. Tudomás szerint értekező formában mindeztáig ketten írtak róla viszonylag hosszabban, de korántsem behatóan: a szigorú esztétikai értékítéleteiről ismert irodalmár, Réz Pál és a 19. század magyar kultúrtörténetéről enciklopédikus ismeretekkel rendelkező történész, Lackó Mihály. (Illetve rajtuk kívül még Térey János az, aki erősen vallomások, élménybeszámoló jellegű Szomory-esszéjében röviden, néhány mondatban ismerteti az általa „kvázi-kéziratban” – vagyis a szerző javításaival ellátott nyomtatott verzióban – olvasott művet; Réz Pálhoz képest azonban elemzőként nem tud újat mondani.³) Réz a szocializmus évtizedei alatt kevésbé respektált írónak óvatosan igazságot szolgáltató, róla hagyományos életrajzot és pályaképet nyújtó Szomory-monográfiájában, Lackó pedig a dualizmus kori jogász-politikus-történetíró Grünwald Béláról szóló, elméleti igényességével a magyar historiográfiában párját ritkító, ma is korszerűnek ható tanulmányában foglalkozik a regénnyel.

Az ismeretterjesztésre törekvő Réz szűkre szabott, szabályszerű és nem túl mélyenszántó interpretációt ad *A tudósokról*: az író első sikerültebb munkájának tartja, utal a műnek a

¹ Zsoldos Sándor szíves szóbeli közlése. – Egyúttal itt kell köszönetet mondanom a szerkesztő úrnak a dolgozat megírásához nyújtott értékes szakmai segítségéért.

² Réz Pál, *Szomory Dezső*, Szépirodalmi, Bp., 43.

³ Viszont figyelemreméltó megjegyzést tesz a szöveg írásképéről, amit érdemes idézni is: „Az *Élet* folyóirat 1894-es évfolyamából kitépett folytatások lapjait sűrűn ellepik a fekete tinta ákombákomai – törlések, javítások és a nyomdásznak címzett instrukciók –; csak nagyítóval és bozótvágó késsel bejárható őserdő ez. Parányibbak és gömbölydedebbek ezek a betűk, mint a férfikori írások lila tintás, szálkás, az olvashatatlanság határán evickélő, makacsul jobbra dőlő betűi.” – TÉREY János, *„Páriz! Páriz!” Szomory Dezső avagy a megrendülés* = T. J., *Teremtés vagy sem. Esszék és portrék, 1990-2011*, Libri Kiadó, Bp., 2012, 25.

szerző által egyébként következetesen tagadott⁴ kulcsregény-jellegére és kiemeli a benne megnyilvánuló indulatos gúnyt, amely pamfletszerűvé teszi az alkotást.⁵ Eszmetörténeti érdeklődésű olvasóként Lackó elemzését azért tartom termékenyebbnek, mert ő néhány mondatban megkísérli összegezni a mű világnézeti tendenciáját is. Érdemes idézni a historikus szavait: „A képviselő [tudniillik Grünwald Béla, *A régi Magyarország és Az új Magyarország*. – *Széchenyi István* című munkáival a történetírás területére kalandozó, akadémiai taggá is megválasztott konzervatív liberális politikus, akinek 1891-es, franciaországi öngyilkosságáról és temetéséről az időszűdő Szomory is megemlékezik legismertebb művében, *A párizsi regényben*⁶] a kínzó «reális élettől» menekült a tudományhoz. Szomory éppúgy szembeállította az életet és a tudományt – igaz, a következő, századvégi nemzedék módjára: nála természetesen már a tudomány, az Akadémia világa húzta a rövidebbet a társadalommal, a hús-vér emberekkel, a szexussal szemben. Grünwald még hihetett abban, hogy a tudomány a pozitív, az igaz, a lényeges, s nem a zűrzavaros, esetleges élet. Szomorynál az utóbbi valósággal elsöpri az előzőt: a tudósok világa hazugnak bizonyul a való mellett. Hisz amazt is az emberi szenvedélyek uralják, csak éppen hazug módon – nem úgy, mint a reális életet, amely feszült, fülledt és esetleges, de legalább nem hazug.”⁷

Lackó gondolatainak ismeretében talán már nem is hat annyira különösnek írásom első pillantásra szokatlannak tetsző címadása: Antiintellektualista eszmei tendenciák Szomory Dezső *A tudósok* című regényében.

Am a történész fent idézett interpretációja és a magam számára a címben kijelölt feladat kapcsán is felvetődik egy lényegbevágó – egyáltalán nem költői vagy retorikai jellegű – módszertani kérdés, amely szorosan összefügg dolgozatom tárgyválasztásának legitim vagy illegitim voltával, s emellett elvontabb irodalomelméleti szempontból sem közömbös. Lehet-e úgy írni egy regényről, mintha az nem egyszerűen regény, hanem valamifajta irodalmi igényű publicisztikai alkotás vagy értekezés lenne? Természetesen nem lehet, ha az értelmező átfogó elemzést kíván nyújtani az adott műről, amely alapvetően poétikai és nyelvi természetű. Ha viszont eleve reflektál arra, hogy amit létrehoz, az nem elmélyült, részletező esztétikai analízis, csupán a mű által közvetített eszmék gyarló, töredékes rekonstrukciója, s mint ilyen, a műalkotás sajátos létmódját csak kis mértékben veszi figyelembe (de azért figyelembe veszi) – miért ne lehetne úgy írni Szomory művéről, ahogyan írni szeretnék?

Feladatomat – paradox módon – talán megkönnyítheti, hogy a megjelenése után százhusz évvel még mindig felfedezésre váró regénynek nemcsak az eddigi recepciója gyér: jelenkori kanonizálhatósága is felettébb nehézkesnek tűnik. Gondoljunk arra, hogy a posztmodern irodalomtudomány által kedvelt prózai munkáknak nincs egyértelmű eszmei tendenciájuk. *A tudósoknak* viszont van, s ez nyilván tízből kilenc mértékadó kortárs irodalmár szerint hiba. A mű némi leegyszerűsítéssel, illetve rosszindulattal élve nem más, mint egy hatalmas, regény formájú pamflet. Ezzel összefüggésben a narrációja meglehetősen egysíkú. Egyetlen, E/3. heterodiegetikus elbeszélője van, aki omnipotensnek nevezhető és teljes mértékben

⁴ Lásd Szomory nyílt levelét, amelyet a regény május 1-i folytatásának bevezetőjeként közölt: *Élet*, 1894, 334.

⁵ RÉZ Pál, *i. m.*, 43.

⁶ SZOMORY Dezső, *A párizsi regény*, Múlt és Jövő Könyvkiadó, Bp., 2011, 127–142.

⁷ LACKÓ Mihály, *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei* = L. M., *Széchenyi elájul*, L' Harmattan, Bp., 2001, 146.

komolyan veszi magát. Természetesen a formailag objektív – ugyanakkor a története szereplőivel szemben roppant elfogult – narrátor nem is tehet mást: hacsak nem akarja szubjektívizálni, vagyis relativizálni magát, kénytelen mellőzni az önironikus kiszólásokat. Az általa radikálisan képviselt világértelmezésnek nincs semmilyen eszmei ellensúlya a műben, így az olvasó óhatatlanul – persze lehet, hogy óvatlanul – azt feltételezi, hogy a narráció áttétek nélkül a szerző állásfoglalását közvetíti. A szerzőt, aki láthatóan hisz a maga igazában.

Az utóbbi években, évtizedekben a kánon peremére szokás szorítani az ilyen típusú alkotásokat. A szubjektív, esetleg megbízhatatlanként lelepleződő narrációnak, a többértelműségnek, a többszólamúságnak van presztízse. Az ideologikus tanulság hiánya egyenesen a remekművek sine qua non-jaként tételeződik.

Azt persze nehéz is lenne kétségbe vonni, hogy a nyílt eszmei tendencia ronthatja egy adott műalkotás esztétikai érvényességét. De az az írás, amely poétikai szempontból sokak számára nem tűnik maradéktalanul hitelesnek, eszmetörténeti vagy antropológiai vonatkozásban még elemzésre méltó, fontos szöveg lehet.

Márpedig *A tudósok* megítélésem szerint ilyen mű. S ha valóban ilyen, akkor „eltérő” mi-volta a problematikusnak tetsző címadást is legitimálhatja.

Pontosabban: a dolgozat tárgyválasztását és módszerét talán igen, de a fogalomhasználatát nem feltétlenül. Az antiintellektualizmus terminusát ugyanis a magyar eszmetörténetben az esszéíró Babits Mihály nevéhez szokás kapcsolni. Konkrétabban: egy 1918-as, az I. világháború szükségszerűségének elvi elfogadását mint jellegzetes értelmiségi attitűdöt vizsgáló⁸ Babits-esszéhez, *A veszedelmes világnézethez*, illetve annak „folytatásához”, az 1928-as *Az írástudók árulásához*,⁹ amely az új barbárságot megjelenítő „korszínű” eszmeáramlatok átfogó kritikáját adja. Joggal merül fel a kérdés: vajon felhasználható-e ez a fogalom egy másfajta, a gondolkodó Babitsétől merőben eltérő kontextusban?

Úgy gondolom, igen, ha a szó legáltalánosabb – egy adott történeti-politikai konstellációtól függetlenül – meghatározásából indulunk ki. Márpedig Babits, aki az aktuális eseményektől még politikusabb korszakaiban is bizonyos távolságot tart, nem marad adós ezzel a definícióval. A modern korban különböző ideológiai alakváltozatokban jelentkező antiintellektualizmus szerinte nem más, mint az életnek nevezett elemi ösztön lázadása az életet transzcendáló ésszel szemben.

Ám egy pillanatra sem szabad megfeledkezni arról, hogy ez az alapvető meghatározás Babitsnál egyáltalán nem semleges értéktartalmú. A költő-esszéíró narratívájában az ösztön kisszerű egyéni vagy csoportérdekekkel kapcsolódik össze; megosztó, sőt: romboló tendenciát hordoz – szemben az ésszel, amely következetesen univerzalizációs-igénnyel lép fel: felülmúlja az élet partikularitását, illetve egységesítő szerepet tölt be a töredékekre széteső világban. Az antiintellektualizmus ebből fakadóan negatív jelenség, amely az univerzalizmust aláásó partikularizmus megnyilvánulásaként interpretálható. – A fiatal Szomorynál viszont szó sincs ilyesmiről: *A tudósok* narrációja azt sugallja, hogy az antiintellektualizmus éppolyan univerzális karakterű eszmeiség, mint a tudományos világhépphez kapcsolódó észkultusz

⁸ BABITS Mihály, *A veszedelmes világnézet* = B. M., *Esszék, tanulmányok I*, Szépirodalmi, Bp., 1978, 511–512.

⁹ A két esszé közötti szoros összefüggésre elsőként maga Babits hívja fel a figyelmet: *Az írástudók árulása* = B. M., *Esszék, tanulmányok II*, Szépirodalmi, Bp., 1978, 207.

vagy éppen az egyetemességet hirdető vallás (Babitsnál az „örök Róma”¹⁰). „Csak” annyi a különbség közöttük, hogy a legfőbb idealitás itt már nem az ész vagy a hit, hanem a közvetlenség terrénumával azonosított élet – az ösztön, a vágy – lesz. Amiből végső soron az következik, hogy az „anti-antiintellektualizmus” keresztes hadjáratát meghirdető, konzervatív Babitscsal szemben a Szomory-regény elbeszélője az antiintellektualizmus markáns képviselőjeként nyilvánul meg, aki a tudás elleni lázadást pozitív színben tünteti fel, és nem riad vissza a hagyományos értékek radikális átértékelésétől, a maradi gondolkodás gúnyos provokációjától, a programszerű polgárpukkasztástól sem.

Tekintettel arra, hogy az *Élet* című folyóirat 1894. évi számai a szűkebb értelemben vett szakmai közönség számára is nehezen hozzáférhetőek, a továbbiakban hosszabban idézek a regényből. Természetesen kizárólag azokat a szövegrészeket emelem ki, amelyek alátámasztják az általam eddig elmondottakat, vagyis nyíltan antiintellektualista eszmeiséget közvetítenek.

Először az E/3. narrátor fejtegetéseiből következzen néhány ideillő mondat:¹¹

A. „Rossz idő járt a tudományra, úgy rémlett, hogy az emberek éppenséggel nem vágnak közelebről ismerni meg a létet, mely az örök verejték és örök munka közepette mintegy tudás nélkül is elég keserves volt nekik.”¹²

B. „És a nyers, vad erő a rakpart mentén és a folyam hátán, az izmok produkciói és a gőz bőséges fuldoklása mintegy gúnyolni, megbecsteleníteni látszott az öreg tudós [ti. a mű egyik főhőse, Ádám Ferenc akadémiai elnök] munkáját, a megfeszült karok, a munka közepett megtelt erek, a ropogó karok, aztán a gépek kerekei, ezernyi vasalkatrészük, mintegy kéjelegve a gőz forróságában, kacagták, csúfolták az intellektuális erőt, az anyagjuk pöffeszkedésében mintegy lenézték és megvetették.”¹³

C. „Akkor, a cifra kalapokkal s puha batiszttal díszített test és a fűszerkereskedés termékenységével telített gyomor diadalában mintha az agyvelő is jóllakott volna, nem törődve azzal, de nem is tudva talán, hogy a maga tulajdonképpeni táplálékát a Vogelthaler-könyvkereskedésben árulják. A szegényes bolt csak állt, csak várakozott megadással és szerényen, a tükrös kalap-szalonn és a pazar vászon-raktár között, apró, egyszerű ablaknak tetsző kirakatával alig merve rápillantani a kiakasztott malackákra, disznócombokra, kövér szőlőfürtökre, pezsgós palackokra, a gyomor ez egész templomára – szóval, amelyben örök misézés vala.”¹⁴

1. Az A. szövegrészletben az emberi lét és a „tudomány” oppozíciója sajátos kontextusban jelenik meg. E sorok tanúsága szerint a cselekmény háttérében álló létszemlélet és emberkép rendkívül pesszimista. A történetmondást gyakran felfüggesztő, előszeretettel bölcselkedő narrátor úgy látja: a lét „keserves” az emberek számára az „örök verejték” és az „örök munka” miatt. Az emberi lét tehát már önmagában is elég rossz, a megismert lét (a rosszról való széleskörű tudás) azonban még ennél is negatívabb értéktartalmú fogalom. Nem véletlen te-

¹⁰ BABITS Mihály, *Az írástudók árulása* = i. m., 221.

¹¹ A szövegrészeket nem betűhíven, hanem a mai magyar helyesírás szabályaihoz igazítva közlöm.

¹² SZOMORY Dezső, *A tudósok* = *Élet*, 1894, 302.

¹³ *I. m.*, 258.

¹⁴ *I. m.*, 303.

hát, hogy az emberek többsége igyekszik távol tartani magát a demoralizáló hatású elméleti megismeréstől.

2. A B. szövegrész – amelynek középpontjában az élet és a tudás dichotomikus kapcsolata áll – némileg más képet mutat. Itt mintha az elbeszélő (aki persze ezen a ponton sem „elbeszél”, hanem elmélkedik) ellentmondásba kerülne önmagával, még hozzá két ponton is. Egyrészt valósággal idealizálja a munkát, pontosabban: a fizikai jellegű munkavégzést, „az izmok produkcióit”. Másrészt – és ez az előzőnél jóval fontosabb mozzanat – a „nyers, vad erőnek” nevezett spontán életet is eszményíti – igaz, nem a maga izolált valóságában, hanem egy relációon belül értelmezve a fogalmat. De az tagadhatatlan, hogy a szánalmasnak beállított öreg tudós által képviselve, illuzórikusnak bizonyuló „intellektuális erőhöz”, vagyis a gyengeségként leleplezett elméleti tudás világához viszonyítva pozitív értéket tulajdonít az életnek. Általánosabban fogalmazva: itt már nem a „rossz” és a „még rosszabb” oppozíciója jelenik meg, mint az A szövegrészletben; ehelyett a nem morális értelemben vett jó és rossz dualizmusa érvényesül (még ha az a „jó” esetleg csak „relatív jó” is).

Talán úgy lehetne – legalább részlegesen – feloldani ezt a kínosnak tűnő ellentmondást, ha explicit módon elválasztjuk egymástól az emberi lét és az élet fogalmát. Az előbbi elvontabb, az utóbbi konkrétabb; az előbbi az elidegenítő hatású lényegét foglalja magában, az utóbbi a felszínen sok vonzó részletet kínál; az előbbi eredendően rettenetes, az utóbbinak viszont vannak pozitív aspektusai – még hozzá azok a mozzanatok, amelyek a testhez köthetőek. Így a táplálkozás, a nemiség és más, meghatározóan fontos banalitások, de akár a munka is – ha nem is a maga teljességében; fogalmazzunk úgy: a munkának azok a pillanatai, amelyek során az emberi erő nagysága képes látványosan kifejezésre jutni.

3. A C. szövegrészből egyértelműen kiderül, hogy a konzervatív regényepoétika szabályszerűségei alól magát kivonó műnek nemcsak emberek, hanem különböző szintű emberi szükségleteket kielégítő „intézmények”, szolgáltató helyek, sőt: testrészek is szereplői lehetnek.

A tudomány szimbóluma itt nem a kettős jelentésű Akadémia (a tudós társaság, illetve a tudományos ülések reprezentatív helyszíne), nem is a gigantikus roncsként jellemzett, anakronisztikus akadémiai óra, mint a regény más pontjain, hanem a teoretikus tudás világához szorosan kapcsolódó könyvkereskedés. Ez utóbbinak a szomszédságában lévő – és magától értetődően a mindennapi életet jelképező – három üzlettel: a kalapszalonnal, a vászonbolttal és a fűszerkereskedéssel kell folyamatosan konkurálnia. A riválisok közül az első kettő a test saját, „gyakorlati” kultúráját képviseli, amely a szó magasztosabb értelmében aligha öncélú, bár némi artistikumot azért nem nélkülözhet; a harmadik – mind közül a legerősebb – pedig az élet igazi, nyers valóságát reprezentálja (habár az elbeszélő a szakrális helyeknek kijáró tisztelettel övezi). Velük szemben a gyilkos iróniájú narrátor szerint a szellemi értékeket közvetítő könyvesbolt csak vesztes lehet. Még a test, illetve a gyomor „életérzésének” hatása alá kerülő agyvelő is hűtlenné válik hozzá; valósággal fellázad az értelem ellen. Az agyvelőt abszurd módon kielégítik a magaskultúra világával nem érintkező testrészek sikerei; nincs szüksége szellemi javak fogyasztására. (Azt is érdemes megfigyelni, hogy itt nem elméről, hanem agyvelőről van szó. Ez a példa is mutatja, hogy a szellemi szférát következetesen annak fiziológiai alapjaira redukálja az elbeszélő.)

A következő szövegrészben nem az elbeszélő közvetlen reflexióit olvashatjuk, hanem az általa megidézett újságírók gondolatait, amelyeket úgyszólván „kihangosít” a mindentudó narrátor. Ám semmilyen jel nem utal arra, hogy az elbeszélő akár csak minimális távolságot is tartana a zsurnaliszták egységes szólamával szemben, így az alábbiak alighanem a saját véleményeként is értelmezhetőek:

„Az akadémiai ülések az unalom szétmállott szivacsai voltak a szemükben, a gyülesező akadémikusok pedig melankolikus absztraktörök, hasonló a félemelet pretenziózus órájához, eszeveszett komplikáltságuk közepén mozogva, megzörrenve, sőt csilingelve is néha. S úgy tudták, hogy a működésük csak annyiban tartozik az időre, amennyiben az ülésezésük ennek a fizikai keretébe esik, míg maguk az ülések, a tárgysorozatok az idők modernsége nélkül, s híján a század jellegének, azokhoz a régi, elrongyosodott, legyek szennyétől beszeplősített könyvekhez hasonlók, melyeknek tudományos tartalma manapság csak egy roppant tréfa, s amelyet ha mégis komolyan applikálni akarna, olybá tűnik az ember, mintha egy vén-asszony szoknyája alá nyúlna.”¹⁵

Az újságírók, illetve az elbeszélő görbe tükrében a tudományt reprezentáló „nagy emberek” kistűlű pszeudohősökként nyilvánulnak meg. A tudósok szinte mind betegek, torz, csökkent értékű lények a műben, akik a felvilágosodás gondolkodóinak elvárásaival szemben nem a jövő, a haladás szolgálatában állnak, hanem a múltat próbálják konok igyekezettel konzerválni. Nem csoda, ha meddő törekvésük következtében jóvátehetetlenül kiesnek az idő sodrából. – Aki pedig véletlenül nem ezt a mintát követi az Akadémia nagyjai közül, az csak képmutató áltudós lehet, mint a szoknyapecér Cserlenkey kanonok.

A regényszöveg emellett arra is rávilágít, hogy a hivatalos tudomány szférája aligha függetlenedhet a külvilágtól. Egyfelől ebben a körben is jelen van a létért, a hatalomért folytatott harc; itt is az „erősebb” akarata érvényesül, és ugyanolyan fontos szerep jut a személyes kapcsolatoknak, az olykor alantas alkuknak, akárcsak a „kisbetűs” életben általában. Az érdekmentesség követelménye a tudósok világában sem több egyszerű fantazmagóriánál. Ami arra utal, hogy az intézményes tudomány terrénuma is alá van vetve az élet törvényeinek. Másfelől a regény éppen azt tanúsítja, hogy a tudósok többségének nem juthat osztályrészül a szó eredeti értelmében vett, tartalmas élet, csak annak rontott, elszegényített változata. Ez utóbbi mindent magában foglal, ami a valódi életben negatív, de annak pozitív vonásait nélkülözni kénytelen.

A dialektika persze most sem hiányozhat a Szomory-féle ábrázolásból: az elbeszélő folyamatosan szembeállítja a név szerint ismert tudósokkal (és hozzátartozóikkal, barátaikkal) a rakparton dolgozó munkásokat, akik nem egyénenként, hanem egységként, mindig mint csoport, mint tömeg jelennek meg a műben. Ez a kollektívum magasabbrendű, mint a tudósok társasága, amely nem alkot igazi egységet; szétesik egymás ellen intrikáló vagy önérdékből egymással átmeneti szövetséget kötő individuumokra.

A munkások viszont képesek az összefogásra; képesek arra, hogy kemény – és hangsúlyozottan kooperáción alapuló – munka árán maradandó értéket hozzanak létre. Heroikus küzdelemként bemutatott tevékenységük az életteli test, az izmok diadalát jelenti a meddő, magába zárkózó szellem felett.

Feltételezem: ez a sematikus és folyton ismétlődő beállítás nem funkció nélküli a regényben. A tudós-munkás oppozíció kiélezése és nyilvánvaló aszimmetriája azt jelzi, hogy az

¹⁵ *I. m.*, 59.

antiintellektualizmus helyenként antiarisztokratizmussal, illetve antiindividualizmussal is párosul a mű lapjain. Az elbeszélő sugalmazásaira fogékony befogadó előtt ilyenkor nemcsak a meddő intellektus, hanem általában az individualitás is valamifajta kóros elváltozásként lepleződik le.

Idáig alapvetően az elbeszélő kommentárjaira, leírásaira összpontosítottam, ám nem állhatok meg ezen a ponton: hangsúlyoznom kell, hogy a narrátoron (illetve az általa nem nevesített újságírókon) kívül meggyőződéses antiintellektualistaként nyilvánul meg a regény több fontos szereplője is. Mindenekelőtt az Akadémia elnökének, Ádám Ferencnek a lánya, akinek a kontemplációt eszményítő apa születésekor a Hámleta nevet adta, de aki nevére rácsafolva inkább Faustaként – „női Faustként” – viselkedik a műben, amikor élesen elutasítja a fiatal akadémiкус, Hordas házassági ajánlatát és vele együtt az élettől elszakadó elméleti tudás terrénumát. Érdeemes hosszabban idézni a lány vakmerő szavait:

„Bocsásssa meg nekem, de én bizalmatlan vagyok azokkal szemben, akik írnak... úgy vélem ugyanis, hogy a tollra csak azért van szükségük, mert különben senki sem venné észre őket.” [...] „Őn tudós, én csak leány vagyok. Önnek boldogság a tudomány, önnek az élet a könyv. Nekem nem az.” [...] „Maradhattam volna nyugodt lélekkel, szent tudatlanságban, mint a gyerekek, vagy az állatok, amelyek az egyedül okos teremtetési a természetnek. Hol, hol vannak az illúziók, melyek az életemet bevilágították!” [...] „Nos hát igen, gyűlölöm, utálok a tudományt! A ragály nekem, a fürtelem nekem, betegség a gondolkodás és gazság a könyv. Egyetlenegy van okos... az, amelyben Cöignard Jerome abbé mondja el a maga nézeteit... Beszél a tudományról is, kérdezi: van tudomány? És felel rá a lelkemből, mondja: nincs. Mindössze egy nagy haladás van a fantazmagóriákban. Ismerjük a természetet? Ördögöt. Mindössze az érzékeink ábrándoznak. [...] Hallgassa meg Jerome abbét: az emberen kívül nincs sem matematika, sem geometria. Végső eredményében ez is csak olyan ismeret, mely nem emel ki önmagunkból, bár elég nagyszerű függetlenséget affektál.” [...] [A tudósok] „Csalják magukat, csálnak minket számtalan és komplikált tévedésekkel. Látják a mindenséget egy mikroszkóp és teleszkóp rendszeren keresztül, ahelyett, hogy a meztelen szemükkel látnák.” [...] „Jerome abbéknak igaza van, mondván, nem érti: miként adhatják ilyenre magukat az emberek, ha nem volna megírva a vallásban, hogy az ostobaság gyökerével jönnek a világra. Aztán nő ez a gyökér. [...] Ön a múlt nekem, ön az Akadémia... Ön tudós és nekem nem tudós kell, hanem ember. Mondanám önnek, legyen ember és több lesz tudósnál – hiába mondanám. Ön már nem gyógyulhat meg és nekem nem kell gyógyulnom. Egyébként igyekeztem okos lenni, láttam, hogy akar engem s igyekeztem meggyőzni magamat, hogy az öné lehetek. Aztán láttam, hogy ez lehetetlen.”¹⁶

Az idézett szövegrészletekből is látható, hogy Hámleta eredendően nem az ösztönök képviselője, hanem nagyon is magas színvonalon gondolkodó ember, aki racionális lényként és – a korban divatos intellektuális írónak számító – Anatole France olvasójaként jut el az élettől elszakadó, steril racionalitás elutasításához. Ironikus, hogy egy olyan szereplő lázad fel az intellektualitás kultusza ellen, akinek a vezetékneve Ádám, a keresztnéve pedig Hámleta. Olyan „Ádám” ő, aki belátja, hogy nem kellett volna ennie a tudás fájának gyümölcséből. És olyan „Hamlet”, akit éppen a szemlélődésre való túlzott hajlam predesztinál arra, hogy torzulásként, betegségként, horribile dictu: morális értelemben vett rosszként („gazságként”) tekint-

¹⁶ *I. m.*, 550–551.

sen az elméleti gondolkodás szűkös világára, illetve hogy ez utóbbival szembeállítsa a hiábavaló teóriáktól megtisztított, egészséges élet tereumát.

Bár az irgalmat nem ismerő Hámleta tudós mivoltában is igyekszik alaposan megalázni kérőjét („Ön tudós és nekem nem tudós kell, hanem ember”), számomra evidens, hogy itt elsősorban nem Hordas vagy általában a tudománnyal foglalkozó, kevésbé potens férfiak negatív minősítésén van a hangsúly. Bizonyára sok olvasóban mély nyomot hagy az a provokatív gondolat, hogy a tudósok, az akadémikusok közül még a legkülönbek sem állnak a kevésbé művelt emberek felett, sőt: a természet létrendje szerint kevesebbet érnek az utóbbiaknál, ezért nem érdemelnek tiszteletet senki részéről. Ám ennél jóval lényegesebbnek tűnik egy másik, szintén idézett szöveghely, ami alapján kiderül, hogy kedvenc olvasmánya nyomán a lány nem csupán a tudás aktuális hordozóit, hanem magát a tudományt is degradálja. És nem pusztán a sokat által hasznalannak tartott bölcsészettudományt, a humaniorákat, hanem a 19. században magas presztízzsel rendelkező „hasznos” természettudományt is.

Közhely, hogy a természettudomány eredményei objektívek, kézzelfoghatóak – Hámleta azonban más álláspontot képvisel, mint a többség: csak látszatnak tartja ezeket a vívmányokat. A közvetlen életismeret prioritását hirdeti a „közvetett” tudományos megismeréssel szemben. Nem tartja üdvösnek, hogy a tudós technikai eszközöket helyez önmaga és a világ közé, vagyis nem a saját szemével néz, hanem műszerek segítségével vizsgálódik. Úgy véli: aki abban a hitben él, hogy a tudomány révén közel hozza magához a „mindenséget”, valójában csak veszít, mert éppen a tőle karnyújtásnyira lévő igazi valóságtól távolodik el, még hozzá végletesen. – Vegyük észre: Hámleta ezen a ponton már nem egyszerűen a tudományos világkép, hanem általában a közvetlenség létrendjétől elszakadó, gyökértelen modern kultúra szigorú kritikusként lép fel.

Ám nemcsak Hámletának, hanem az általa földbe döngölt Hordasnak is vannak megfontolandó érvei. Meglepőnek tűnhet, hogy a sokszor fullasztóan monologikusnak, sőt monomániásnak ható regényben – ezen a ponton – végre érdemi eszmei vita alakul ki két szereplő között. Még akkor is igaz ez, ha Hordas ellenvetései számára nem nyílik túlságosan széles tér, mert a sokat beszélő kisasszony alig hagyja szóhoz jutni kérőjét. A fiatal tudós legerősebb, leghatásosabb érve a következő: „Csakugyan, kisasszony, önnek végzete a könyv. A tudatlanságát is belőle tanulja.”¹⁷ Ahogy az előbb már részben utaltam rá, valóban fennáll a különös paradoxon: Hámletát egy nem mindennapi intellektuális élmény – a tudományt játékosan relativizáló Anatole France-regény, *A Lúdláb királynő*, illetve a műben szereplő szkeptikus Côiagnard abbé bölcs mondásainak tanulmányozása – vezeti el az intellektus megtagadásához. A felvilágosodás hagyományát mint a saját narratíváját belülről kritizáló francia szerző Hámleta szemében új apostolnak, Hordas számára nyilván lelkiismeretlen kalandornak tűnik fel. A France, Côiagnard és Hámleta nevével fémjelzett antiintellektualizmus ebben az összefüggésben úgy jelenik meg, mint egy „alternatív” – a tudós által inautentikusnak, felszínesnek tartott – intellektualista eszmeiség, amely elidegenedik eredetétől, majd a szélsőséges mértékű önkorlátozás útjára lép.

A dialógus során kiderül az is, hogy Hordas az egészség és a betegség fogalmát merőben másképpen értelmezi, mint Hámleta. Ő nem a tudósokat, illetve önmagát, hanem éppen a kisasszonyt látja betegnek, de ezt a betegséget időszakosnak tartja és az életvezetés sajátosságaira, burkoltan fiziológiai ok(ok)ra vezeti vissza: „Mert az ön betegsége nem is annyira a

¹⁷ I. m., 551.

rendszeretlen olvasásból ered... hanem abból, hogy még nem asszony.”¹⁸ Hordas itt azt feltételezi, hogy az intelligensen beszélő Hámleta műveltsége a látszat ellenére nem eléggé széleskörű, ezért sodródott az antiintellektualizmus felé. Bár ennél nagyobb problémának tartja, hogy a lány még nem ismeri eléggé az életet, „még nem asszony”, holott már annak kellene lennie. Ha feleség lesz az ő oldalán, akkor meggyógyul.

Hordas jellegzetesen pozitívista ihletettségű, a miliő meghatározó szerepét hangsúlyozó leánykérése egyébként a következőképpen hangzik: „Minden a környezettől függ... egy ilyen egészséges környezetet kínálok önnek.”¹⁹ Természetesen magát és saját mikrokozmoszát tartja egészségesnek. „Tele könyvvel”²⁰ – jegyzi meg szellemesen a lány. Am Hordas reakciója („Ön nem fogja látni őket, nem legalább addig, míg nincs túl a veszélyen”²¹) azt mutatja, hogy hajlandó némi kompromisszumra Hámleta kedvéért; átmenetileg háttérbe szorítja tudós mi-voltát és előtérbe helyezi idáig elfojtott férfiasságát.

Meglepő, de ezen a ponton mintha a „hiteles” és intakt intellektualizmus védőügyvédjeként fellépő tudós is – a regény egyik vulgárpozitívista-naturalista fogantatású kulcsszavával élve – elsősorban „hímként” nyilvánulna meg és az élet banalitásai mellett tenné le a voksát; mintha egy pillanatra azonosulna a narrátor életkultuszával.

A főbb szereplők közül a Hordast kikoszarozó Hámleta mellett a lányt később feleségül vevő újságírónak, a sokak által gátlástalan köpönyegforgatónak képzelt, ám a radikális gonosz princípiumát kissé következtelenül képviselő „fekete kígyónak”²², Pékmesternek is vannak antiintellektualista megjegyzései. Az egyik legjellemzőbbet idézem:

„Egyet akarok: élni veled, szabad lélekkel, szabad agyvelővel, amelyet nem bánt az ambíció, mely gúnyolja a dicsőséget s a könyveket utálja. Szabadon, menten a gondolkodás betegségtől... egészségben csak élni véled... [...] Élni véled az igaz, a becsületes életet s dolgozva nappal, érts meg, dolgozva az egyszerű kenyérért... és élvezve éjjel...”²³

A világnézetét aktuális érdekeinek megfelelően sűrűn váltogató, előbb léha, polgárpukaszító publicistaként, majd Ádám Ferenc akadémiai elnök munkatársaként a tudomány szolgálatában is tevékenykedő Pékmester most szembeállítja az úgynevezett „becsületes életet” a tudós létmódjával, s az előbbit eszményíti az utóbbi rovására. A tudást mint értéket megfosztja érvényességétől, s helyette a munkát és az azt kiegészítő élvezetet állítja piedesztálra. Vagyis Pékmester „ideológiájának” középponti mozzanata a Hámletával kötött házasság első napjaiban az utilitarizmus és a hedonizmus egysége lesz. Ekkor úgy tűnhet, hogy a korábban rendkívül ambiciózusnak, sőt: törtetőnek megismert fiatalember még az írástudóként megszerzeni és megtartani kívánt hírnévről is lemond a boldogító banalitások kedvéért. Ám nem sokkal később, amikor anyósa – korábbi szeretője, akivel továbbra is szoros érzelmi kapcsolatban áll – kiadatja egy irodalmi tárgyú esszékötetét, ismét megváltoztatja véleményét. Ráébred arra, hogy a könyv, illetve a kultúra nem feltétlenül életellenes, sőt: kifejezetten hasznos lehet az intenzíven megélt élet szempontjából, ha nem öncélú tudást közvetít, s ha széles körben hatni tud.

¹⁸ *I. m.*, 551.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ *Uo.*

²¹ *Uo.*

²² *I. m.*, 299.

²³ *I. m.*, 584.

Pékmester (újabb) eszmei fordulata – meghökkentő módon – egyben azt is jelentheti, hogy befejezéshez közeledve némileg átformálódik az addigi, kissé egyhangú antiintellektualista tendencia a műben.

Figyelemreméltó, hogy még a narrátor által viszonylag empatikusan, időnként tiszteletteljesen bemutatott Ádám Ferenc akadémiai elnök sem bizonyul az intellektualizmus következetes képviselőjének. Ez a kissé Don Quijote-i, egyáltalán nem karikatúraszerű, inkább tragikomikusnak nevezhető figura utolsó könyvében merészen átértékeli azt a nézetrendszert, amely addigi életművének fundamentuma volt, és a tudás helyett az életet állítja gondolkodásának tengelyébe. Igaz, ő pusztán az elmélet, az elvont tételezés szintjén jut el korábbi meggyőződésének felülvizsgálatához; a cselekvés világában egyáltalán nem képes realizálni új felismeréseit. A magas színvonalú, s feltehetően már nem romboló, inkább építő tendenciájú antiintellektualizmusnak – mint az észelvű és pesszimista gyökerű „újsztoicizmust”²⁴ leváltó világnézeti filozófiának – az öreg tudós csupán Mózes lehet, aki már nem léphet az Ígéret Földjére.²⁵ Személyes sorsa ráadásul kifejezetten tragikusan alakul: a sorjázó magánéleti csapások súlya alatt éppen ő, az édenkertben megvilágosodó, archetipikus Ádám örököse, az értelem reprezentánsa veszíti el az emberi méltóság alapját, a racionális gondolkodásra való képességet. Szellemi összeomlása, „elbutulása” természetesen szimbolikus érvényű – vagyis aligha túlzás azt állítani, hogy az *Életben* megjelent szövegváltozat egy átmeneti ideológiai „megtorpanás” után a kritikai, lebontó jellegű antiintellektualizmus kiteljesedésével zárul.

Ugyanakkor a mű további, Szomory által nem publikált fejezeteiben a korábbi merev antiintellektualista eszmei tendencia kevésbé érvényesül, és ennek megfelelően a tudás és az élet képviselői közötti ellentét is jelentősen mérséklődik (a fordulat egyértelmű jele, hogy két ősi rivális: Vogelthaler úr és Pauline kisasszony, a könyvkereskedés, illetve a kalapszalon tulajdonosai látványosan megbékélnek egymással, sőt: egyesülnek a mindent elsöprő szere-

²⁴ Egy jellemző – gondolati és esztétikai szempontból egyaránt megragadó erejű – szövegrészlet jól megvilágítja, mit is jelent ez az „újsztoicizmus” az egzisztencia összefüggésében: „Egy roppant bukás, egy roppant decepció felett bölcselkedett az az *«Elmaradhatatlan Filozófiája»* [Ádám Ferenc legismertebb műve]: egy nagy lélek messzeszárnyalása vala, annak az igazi tudósnak a munkája, aki még akkor is a tudomány, a maga tézisei kérlelhetetlenségével érvel, ezek ridegségéből meríti a vigaszt, amikor a saját nagy szenvedéseiről, a saját nagy nyomorairól van szó. De ami azt a munkát kiválóképpen értékesé tette, az az előkelő pesszimista hang vala, amelyen véges-végig tartva volt, az örök, elkerülhetetlen fátummal szemben való nemes, büszke megadás, mely minden sorában, minden gondolatában meg vala, s mint egy nagy lélek halk, de fenséges gyászmuksikája sírt le a lapjairól.” *Élet*, 1894, 423.

²⁵ Az idős Ádám Ferenc életkultuszát hangsúlyozottan a halál fenoménje felől értelmezi az elbeszélő; idézem: „Ekkor [az Akadémia ünnepi ülése után] Ádám Ferenc egyedül maradt a teremben. [...] Alantról mindössze a Duna morajlása hallatszott, folyt, folyt a víz, örökön folyt, sietve, mint az élet. Az élet! Igen, látva napról napra maga előtt, hallgatva a moraját csendes éjszakán keresztül, a fenséges folyam büszke, szakadatlan folyása, megtörve gátat, megtörve hajót vagy tutajt, míg úgy tetszik, mintha uralkodnának felette, maga az élet vala néki. És rajongott az életért, imádta a fenséges erejét, elragadtatva, tele gyönyörrel a lelkében borult le előtte, hogy úgy érezte, miképp a búcsúra borul le. A vég kísértett, az üres teremből, az üres székekről, az üres karzatról, az üres falakról meredt reá, hívta, követelte.” *I. m.*, 523.

lebenben²⁶).²⁷ Erről azonban nem tudok többet írni, mert a regénynek csak az *Életben* megjelent első nyolc fejezetét olvastam végig; a kéziratban maradt szöveget közvetlenül nem ismerem.

Dolgozatom itt akár véget is érhetne, de a félreértések elkerülése érdekében szükségét érzem annak, hogy egy pár soros kitekintéssel egészítsem ki az eddig leírtakat. A mű természetesen nem azonos azzal az ideologikus mondanivalóval, amelyet az előző oldalakon megkíséreltem felvázolni. Csak egészen röviden utalnék arra, hogy a regénynek poétikai értékei is vannak – igaz, ezek nem az egyszerre sematikus és bizarr cselekményhez, nem is az egysíkú narrációhoz, hanem elsősorban a nyelvi megformáltsághoz köthetőek. *A tudósokat* mint műalkotást mindenekelőtt a nyelve élteti: a stílus választékossága, zeneisége, a pazar szókincs, a sajátos mondatszerkesztés, a metaforák, metonímiák, szimbólumok, allegóriák burjánzása, a hatásos ismétlések, előre-és visszautalások, a gazdag fantáziára és makacs következetességre egyként valló „eposzi” jelzők, a bravúrosan alkalmazott gondolatrítmus. És nem utolsósorban – a Réz Pál által egyoldalúan kiemelt érdes gúny mellett – a groteszk humor, az intellektuális töltetű, cizellált irónia, amelyek szintén nyelvi interpretációt igényelnek. De ezt az elemzést végezze el a jövőben az, aki otthonosabban mozog a korszerű irodalom-és nyelvtudomány területén, mint e sorok írója.

²⁶ Igaz, ennek a pikáns fordulatnak már vannak előzményei a folyóiratban megjelent szövegben is: *i. m.*, 475–476.

²⁷ Zsoldos Sándor szíves szóbeli közlése.